

**Απόψεις φιλολόγων ως προς την αποτελεσματικότητα αξιοποίησης της τέχνης στο
πλαίσιο άσκησης του έργου τους**

**Opinions of philologists regarding the effectiveness of utilizing art in the context of
exercising their work**

Αντωνία Γκόλφη, Φιλολόγος, *Med*, antoniagholfi@gmail.com

Ιωσήφ Φραγκούλης, Καθηγητής ΑΣΠΑΙΤΕ, sfaka@otenet.gr

Antonia Gkolfi, *Philologist, Med*, antoniagholfi@gmail.com

Iosif Fragkoulis, *Professor School of Pedagogical and Technological Education*, sfaka@otenet.gr

Abstract: The purpose of this research work was to explore the opinions of philologists regarding the effectiveness of incorporating art in their professional practice. Specific research objectives included investigating whether the participating philologists had undergone any training related to the use of art in education, to what extent they consider it essential in the educational process, which art forms have been used as instructional tools, what skills students develop and what factors hinder its utilization. For this research a quantitative methodology was employed utilizing an electronic questionnaire. The sample consisted of 190 philologists. The results of the research indicated that almost all participants consider the use of art to be very significant for improving teaching and enhancing student participation in the educational process. Furthermore, the surveyed philologists believe that students develop various skills through the arts, with highlighted emphasis on fostering imagination, creative thinking, and critical thinking. Regarding the means through which philologists have incorporated art into their teaching practice, notable methods included the projection of videos, films, painting displays, and visits to museums and archeological sites. Additionally, the respondents believe that insufficient technical infrastructure and the lack of alignment with the curriculum and academic subjects are the main factors preventing the utilization of art in the educational process. Finally, most philologists consider training very important, although a small percentage has participated in relevant training activities.

Keywords: Art Forms, Opinions of Philologists, Secondary Education

Περίληψη: Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν να διερευνηθούν οι απόψεις των φιλολόγων ως προς την αποτελεσματικότητα αξιοποίησης της τέχνης στο πλαίσιο άσκησης του έργου τους. Επιμέρους ερευνητικοί στόχοι ήταν να διερευνηθεί αν οι φιλόλογοι που συμμετείχαν στην έρευνα είχαν παρακολουθήσει κάποια επιμορφωτική δράση που σχετίζεται με την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση, σε ποιο βαθμό την θεωρούν απαραίτητη στην εκπαιδευτική διαδικασία, ποια μέσα τέχνης έχουν χρησιμοποιηθεί ως διδακτικό μέσο, ποιες δεξιότητες αναπτύσσουν οι μαθητές και ποιοι παράγοντες αποτρέπουν την αξιοποίησή τους. Για την

παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε η ποσοτική μεθοδολογική προσέγγιση και ως εργαλείο διεξαγωγής της έρευνας το ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο. Δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 190 φιλόλογοι. Από τα αποτελέσματα της έρευνας διαπιστώθηκε ότι σχεδόν όλοι οι συμμετέχοντες θεωρούν την αξιοποίηση της τέχνης πολύ σημαντική για τη βελτίωση της διδασκαλίας και την ενίσχυση της συμμετοχής των μαθητών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Ακόμα, οι φιλόλογοι που ρωτήθηκαν θεωρούν ότι οι μαθητές αναπτύσσουν πολλές δεξιότητες μέσω των τεχνών, ενώ οι επιλογές που ξεχώρισαν ήταν η ανάπτυξη της φαντασίας, του δημιουργικού τρόπου σκέψης και η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης. Όσον αφορά τα μέσα με τα οποία έχουν εντάξει οι φιλόλογοι την τέχνη στη διδακτική πράξη ήταν η προβολή βίντεο, ταινιών, πινάκων ζωγραφικής και επισκέψεων σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους. Παράλληλα, οι ερωτηθέντες θεωρούν ότι οι κυριότεροι παράγοντες που αποτρέπουν την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία είναι οι ελλειπείς τεχνικές υποδομές και η αδυναμία σύνδεσης με το αναλυτικό πρόγραμμα και τα γνωστικά αντικείμενα. Τέλος, οι περισσότεροι φιλόλογοι θεωρούν την επιμόρφωση πολύ σημαντική, παρόλα αυτά ένα μικρό ποσοστό έχει παρακολουθήσει κάποια επιμορφωτική δράση.

Λέξεις κλειδιά: Μορφές Τέχνης, Απόψεις Φιλολόγων, Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

Εισαγωγή

Στη σύγχρονη εποχή η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας και της επιστήμης σε συνδυασμό με τις προκλήσεις, που δημιουργούνται από το νέο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, σηματοδοτεί την υλοποίηση καίριων παρεμβάσεων στον χώρο της εκπαίδευσης και την προσαρμογή νέων μεθόδων διδασκαλίας, οι οποίες θα ανταποκρίνονται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες των μαθητών (Παπαναούμ, 2008· Miller & Bogatova, 2018). Η αναζήτηση και η ενσωμάτωση αποτελεσματικών μέσων μάθησης αποτελεί πλέον πρωταρχικό στόχο όλων των κρατών, που θέλουν να προσφέρουν μια ποιοτική εκπαίδευση, η οποία θα προετοιμάσει τους νέους με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποκτήσουν δεξιότητες και να ανταποκριθούν στις νέες απαιτήσεις της εποχής τους (Βλάχος, 2008· Παπαναούμ, 2008· Miller & Bogatova, 2018· Chung & Li, 2021).

Η συμβολή των έργων τέχνης στην εκπαίδευση έχει διερευνηθεί στο πλαίσιο αρκετών επιστημονικών πεδίων, από πλήθος μελετητών και παιδαγωγών (Miller & Bogatova, 2018). Σημαντικοί μελετητές, όπως οι Gardner, Dewey, Perkins, Broudy, Freire, Eisner, Efland, Mezirow συνέδεσαν την τέχνη με *«τη γνωστική ανάπτυξη, την κριτική σκέψη, την αισθητική εμπειρία, τη φαντασία, τη συναισθηματική νοημοσύνη και τη δημιουργικότητα των εκπαιδευομένων»* (Zimmerman, 2010· Κόκκος, 2011). Συγκεκριμένα, ο Dewey (1934/1980) υποστήριξε πως η *«αισθητική εμπειρία»* συμβάλλει αποκλειστικά στην καλλιέργεια της φαντασίας των μαθητών, ενώ ο Gardner (1990) ισχυρίστηκε ότι τα έργα τέχνης συμβάλλουν στην *«ανάπτυξη της πολλαπλής νοημοσύνης»*. Στη συνέχεια, ο Freire (1970) ανέπτυξε *«την έννοια της κριτικής συνειδητοποίησης»*, ενώ ο Mezirow (1978) στη θεωρία της *«Μετασχηματίζουσας μάθησης»* έκανε λόγο για τη χρήση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία για μια *«αυτοκατευθυνόμενη» μαθησιακή λειτουργία»* (Κόκκος, 2011). Έπειτα, ο

Perkins (1994) ανέδειξε τη σπουδαιότητα των έργων τέχνης στην ενεργοποίηση «του κριτικού στοχασμού», ενώ και άλλοι ερευνητές μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται οι Eisner, Fiske, Boyd, Olson, Efland, Κόκκος, Φραγκούλης και η Μέγα συμφώνησαν πως μέσα από την κατάλληλη αξιοποίηση των έργων τέχνης στην εκπαίδευση επιτυγχάνονται σπουδαία μαθησιακά αποτελέσματα (Κόκκος, 2011).

Χωρίς αμφιβολία, οι εκτεταμένες έρευνες που έχουν σημειωθεί στον διεθνή και στον ελληνικό χώρο ανέδειξαν τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζουν οι τέχνες στην εκπαίδευση, μιας και συνδέονται με πτυχές της γνωστικής ανάπτυξης και κατανόησης, αλλά και με τη δημιουργία μιας εμπλουτισμένης, αυθεντικής, εκπαιδευτικής εμπειρίας σ' ένα εμπνευσμένο περιβάλλον μάθησης. Η παρούσα ερευνητική εργασία θέλοντας να εξετάσει τον ρόλο και τη σημασία της τέχνης στη διαδικασία της μάθησης έθεσε ως στόχο να διερευνήσει τις απόψεις των φιλόλογων στο πλαίσιο άσκησης του έργου τους. Αναλυτικότερα, επικεντρώθηκε στο να εξετάσει πώς λειτουργεί η ενσωμάτωση των διαφόρων μορφών τέχνης στη μαθησιακή πράξη, την επίδραση που ασκεί αυτή στη δημιουργική και πολιτιστική ανάπτυξη των μαθητών, τους παράγοντες που αποτρέπουν την αξιοποίησή της και την επιμόρφωση που έχουν λάβει οι φιλόλογοι για τη σύνδεση της τέχνης με την εκπαιδευτική διαδικασία.

1. Η συμβολή των έργων τέχνης στο εκπαιδευτικό σύστημα

Η εκπαίδευση συνιστά έναν από τους πιο σημαντικούς θεσμούς σε μια κοινωνία μιας και η ποιότητά της θεωρείται υψίστης σημασίας για τη μελλοντική σταδιοδρομία των νέων σε όλα τα εκπαιδευτικά συστήματα στο ευρωπαϊκό και στο ευρύτερο διεθνές περιβάλλον (Βλάχος, 2008). Ο σύγχρονος τρόπος προσέγγισης της εκπαιδευτικής διαδικασίας έρχεται αντιμέτωπος με τα νέα κοινωνικά δεδομένα, γι' αυτό είναι αναγκαίο «να εξασφαλίζει νέες βασικές δεξιότητες που είναι απαραίτητες για την κοινωνία της γνώσης του 21^{ου} αιώνα» (Παπαναούμ, 2008· Miller & Bogatona, 2018). Σ' αυτό το πλαίσιο είναι φανερό πως οι παραδοσιακές μέθοδοι διδασκαλίας δεν έχουν πια ρόλο μιας και η αδιάκοπη ροή της γνώσης από τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα καθιστά σαφές ότι «η γνώση παράγεται και μεταδίδεται» μέσα από νέες μορφές κειμενικών αναπαραστάσεων, οπτικών απεικονίσεων, αλλά και πολλαπλών πολιτισμικών προτύπων, τα οποία μπορούν να τα διδαχθούν οι μαθητές μέσα από την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση (Κόκκος, 2011· Αναστασιάδης, 2011).

Η αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική πράξη μπορεί να συμβάλλει στη «διαδικασία της μάθησης και στην ολιστική προσέγγιση της γνώσης». Πληθώρα κειμένων που προέρχονται από τη διεθνή βιβλιογραφία αποκαλύπτουν ότι, αν τα έργα τέχνης αξιοποιηθούν κατάλληλα στη σχολική τάξη, μπορούν να εξυπηρετήσουν ένα μεγάλο φάσμα μαθησιακών στόχων μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται οι γνωστικοί, συναισθηματικοί, αισθητικοί και οι στοχαστικοί (Μέγα, 2011· Κόκκος, 2011). Πολλές έρευνες που διεξήχθησαν «στα πεδία της Παιδαγωγικής και της Ψυχολογίας» κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η εκπαίδευση μέσα από τις τέχνες διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο «στην πραγματοποίηση της ολοκληρωμένης μάθησης, αλλά και την ολόπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου» η οποία τείνει σε μια βαθύτερη αντίληψη και κατανόηση όχι μόνο

του εαυτού τους αλλά και της πραγματικότητας του κόσμου που τους περιβάλλει (Μέγα, 2011· Κόκκος, 2011· Robb, 2012· Sotiropoulou - Zornpala, Trouli, & Linardakis, 2015· Κόκκος, 2017· Steele, 2019). Αναμφίβολα, το βασικότερο πλεονέκτημα των έργων τέχνης στην εκπαίδευση είναι ότι οι μαθητές ενεργοποιούνται και απομακρύνονται από την παθητική κατάσταση στην οποία μπορεί να βρίσκονται κατά τη διδακτική πράξη (Μαλαφάντης & Καρέλα, 2012). Στην ουσία, η τέχνη δίνει το έναυσμα να δημιουργηθούν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για την αποτελεσματική μάθηση, καθώς αυξάνουν την εμπλοκή στη διαδικασία της διδασκαλίας των εκπαιδευτικών και των εκπαιδευομένων (Κόκκος, 2011).

Στο πλαίσιο της τυπικής εκπαίδευσης και μη τυπικής εκπαίδευσης, όταν γίνεται αξιοποίηση της τέχνης για την εξυπηρέτηση μαθησιακών σκοπών τα γνωστικά αντικείμενα προσεγγίζονται μ' έναν διαφορετικό τρόπο. Συγκεκριμένα, η εφαρμογή των τεχνών στη διδακτική πράξη συμβάλλει στην βαθύτερη κατανόηση των νοημάτων, αλλά και στην παροχή κινήτρων, ώστε οι εκπαιδευόμενοι να ενεργοποιηθούν και να αντιληφθούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη γνώση αναπτύσσοντας και την αυτοεκτίμησή τους (Martin et al., 2013· Φραγκούλης & Μίχαλου, 2013). Χωρίς αμφιβολία, μέσα από τα έργα τέχνης αποκαλύπτονται ιστορικά και πολιτιστικά στοιχεία, αντιλήψεις με φιλοσοφικές προεκτάσεις, αρχές, πανανθρώπινες και κοινωνικές αξίες, ενώ αναπτύσσονται και τα αισθητικά κριτήρια του αποδέκτη. Στην πραγματικότητα, οι τέχνες «ξεδιπλώνουν» στοιχεία του πολιτισμού διευρύνοντας την πολιτισμική συνείδηση των εκπαιδευομένων, αλλά και ενισχύοντας την αισθητική αντίληψη, καθώς ένα έργο τέχνης μετατρέπεται σ' ένα «ισχυρό στοχαστικό εργαλείο» που βοηθά τους μαθητές «να απεγκλωβίζονται από κυρίαρχες νόρμες και να αμφισβητούν παραδοχές που είναι εγκαθιδρυμένες στις κοινωνικές και παραγωγικές σχέσεις» (Κόκκος, 2011). Εν ολίγοις, μέσα από τις τέχνες οι μαθητές μπορούν να δώσουν πολλές διαφορετικές ερμηνείες καταργώντας το σωστό και το λάθος, τη στείρα απομνημόνευση γνώσεων και «τον διδακτικό φορμαλισμό» που προάγει το σύστημα της δημόσιας εκπαίδευσης (Μαλαφάντης & Καρέλα, 2012).

2. Χαρακτηριστικά των έργων τέχνης

Τα έργα τέχνης μπορούν να αποτελέσουν έναν «θησαυρό» ανεκτίμητης αξίας αν αξιοποιηθούν με τον κατάλληλο τρόπο στη διδακτική πράξη. Αναντίρρητα, η ενασχόληση με τα έργα τέχνης προσφέρει τα μέγιστα στη διδασκαλία, καθώς αυτά εκπληρώνουν πολλούς στόχους μεταξύ των οποίων είναι η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, της αυτογνωσίας, της δημιουργικότητας, της γνωστικής ανάπτυξης και της κατανόησης του διαφορετικού (Lawrence, 2008· Παπαδάκης & Φραγκούλης, 2013). Στην ουσία, οι διαδικασίες αλληλεπίδρασης μ' ένα έργο τέχνης μπορούν να επεκταθούν δημιουργικά σ' έναν «γνήσιο» διάλογο και μια αυθεντική και εποικοδομητική επικοινωνία μεταξύ εκπαιδευτικού και μαθητών, καθώς μέσα από την παρατήρηση ενός έργου τέχνης ενεργοποιείται η στοχαστική διεργασία και ο κριτικός αναστοχασμός (Κάρτσακα & Συργιάννη, 2018). Ωστόσο, η σημαντικότερη συμβολή τους έγκειται στην ανάπτυξη της αισθητικής εμπειρίας, η οποία αποτελεί το κατεξοχήν μέσο για την ανάπτυξη της φαντασίας, η οποία με τη σειρά της είναι κεφαλαιώδους σημασίας για τη θετική διεργασία της μάθησης.

Συνεπώς, τα έργα τέχνης ενεργοποιούν στο μέγιστο βαθμό τη φαντασία και την στοχαστική ικανότητα των μαθητών, μιας και αποτελούν το μέσο «πρόκλησης της σκέψης» (Κόκκος, 2011).

Είναι γεγονός ότι πολλοί ερευνητές ασχολήθηκαν με την απόδοση του ορισμού ενός έργου τέχνης. Ωστόσο, ο Dewey ήταν αυτός που έδωσε έναν ορισμό για το τι μπορεί να χαρακτηριστεί ως έργο τέχνης στο *Art as Experience* (1934/1980 όπ. αναφ. στο Κόκκος, 2011). Σύμφωνα με τον Dewey «στο έργο τέχνης εκφράζονται φιλτραρισμένες ιδέες, σκέψεις, συναισθήματα και αξίες από τον καλλιτέχνη αποτελώντας αντικείμενο παρατήρησης από τον αποδέκτη». Ακόμα, μέσω των έργων τέχνης αναπαρίσταται η πραγματικότητα γι' αυτό και οι αξίες, ιδέες και τα συναισθήματα που γεννούν στον αποδέκτη εμπλέκονται ή ταυτίζονται με αυτά του καλλιτέχνη (Κόκκος, 2011). Μια άλλη ερευνήτρια, η Davis, θέλοντας να προσδιορίσει «τι είναι έργο τέχνης» ενστερνίζεται τη θέση του Dewey ότι «η τέχνη αποτελεί ένα δημιουργικό κατασκεύασμα του καλλιτέχνη που αντανακλά μια αναπαράσταση - ανασχηματισμό της πραγματικότητας» (Κόκκος, 2011).

Παράλληλα, ο Olson μέσα από το βιβλίο του με τίτλο «*The Arts and Critical Thinking in American Education*» (2000, όπ. αναφ. στο Κόκκος, 2011) αποδίδει επτά χαρακτηριστικά γνωρίσματα στα έργα τέχνης μεταξύ των οποίων είναι η έκφραση ιδεών που θεωρούνται πανανθρώπινες, μετατροπή της έκφρασης σε μια σταθερή σε χρόνο κατάσταση, μια πνευματική υπόθεση, ανασχηματισμός της πραγματικότητας, δημιουργία διανοητικής περιπέτειας για κάθε αποδέκτη, πρόκληση πληθώρας συναισθημάτων θετικών και αρνητικών, αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις όχι πιστή αναπαράσταση της πραγματικότητας. Στη συνέχεια, οι Anderson & Milbrandt (όπ. αναφ. στο Κόκκος, 2011) κατέληξαν ότι μέσω της τέχνης εκφράζονται πανανθρώπινες αξίες και ότι η τέχνη αποτελεί ένα «επικοινωνιακό μέσο» (Κόκκος, 2011).

Μια άλλη σημαντική προσέγγιση για τον ρόλο των έργων τέχνης είναι ότι η δομή και το περιεχόμενό τους διαφέρουν από το συνηθισμένο, «το αυτονόητο και την τυποποίηση». Ειδικότερα, τα έργα τέχνης προτρέπουν τους παρατηρητές τους σε καινούργιες αναζητήσεις για την ερμηνεία τους, ενεργοποιώντας «τις διανοητικές και ψυχικές τους δυνάμεις» χωρίς να ακολουθούν κάποιους στερεότυπους κανόνες (Κόκκος, 2011). Στην πραγματικότητα απαιτείται κριτικός στοχασμός για την αποσαφήνιση των νοημάτων που κρύβουν, καθώς οι ερμηνείες δεν δηλώνονται, αλλά αναδύονται μέσα από μια εσωτερική διεργασία των παρατηρητών τους. Χωρίς αμφιβολία, δίνουν τη δυνατότητα για τη δημιουργία μιας διαλεκτικής σχέσης με στόχο την ανακάλυψη νέων προσεγγίσεων και νοημάτων μέσα από τη «διείσδυση της ουσίας τους». Εν κατακλείδι, ένα έργο τέχνης εμπεριέχει πολλαπλές ερμηνείες και αποτελεί ένα ισχυρό εργαλείο στοχαστικής διεργασίας και κριτικής σκέψης (Κόκκος, 2011).

Η κατανόηση των έργων τέχνης που αξιοποιούνται στην καλλιτεχνική εκπαίδευση προϋποθέτει την αναγνώριση ότι πολλά από αυτά δημιουργούνται μέσα από συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτισμικές συνθήκες. Αναμφισβήτητα, τα περισσότερα έργα τέχνης συγκεντρώνουν κοινά χαρακτηριστικά που τα συγκαταλέγουν σ' ένα συγκεκριμένο είδος ή ύφος (Greer, 1984). Ωστόσο, τα κριτήρια επιλογής ενός έργου τέχνης από τον εκπαιδευτικό για την εξυπηρέτηση των μαθησιακών στόχων περιλαμβάνουν την πραγμάτευση θεμάτων που θα κεντρίσουν το

ενδιαφέρον του μαθητή, αλλά και θα σχετίζονται με τις εμπειρίες τους. Ακόμα, χρειάζεται να εμπεριέχουν «ισχυρούς συμβολισμούς, μηνύματα, διαχρονικές πολιτισμικές και αισθητικές αξίες και να εμπνέουν τον εκπαιδευτικό και τους μαθητές για συζήτηση» (Μέγα, 2011). Παράλληλα, είναι αναγκαίο να έχουν άμεση σχέση με «τον πυρήνα του μαθήματος» και το γνωστικό αντικείμενο που διδάσκεται και «να μην υπακούουν στη λογική της πολιτισμικής βιομηχανίας, αλλά να είναι αυθεντικά» (Μέγα, 2011).

Η απόκτηση κατανόησης και αντίληψης για κάθε έργο τέχνης θεωρείται από πολλούς εκπαιδευτικούς αδιαμφισβήτητης αξίας. Ειδικότερα, η κατανόηση επιτυγχάνεται μέσα από τη γνώση προσωπικών, γεωγραφικών, χρονολογικών στοιχείων του ύφους, αλλά και των συμβολισμών που χρησιμοποιεί ο καλλιτέχνης σε κάθε έργο τέχνης επηρεασμένος από την περιβάουσα ατμόσφαιρα. Γι' αυτό τον λόγο, προκειμένου, να αναπτυχθούν στο έπακρο οι δεξιότητες όλων των μαθητών, αλλά και να καλλιεργηθεί ο κριτικός στοχασμός χρειάζεται να διδάσκονται στο σχολικό πρόγραμμα τα ιδιαίτερα γνωρίσματα των έργων τέχνης, τα οποία θα συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό στην επίτευξη αυτού του στόχου (Greer, 1984).

3. Η σχέση της σύγχρονης εκπαίδευσης με την τέχνη

Η σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα δίνει βαρύτητα στην ολοκλήρωση της διδακτέας ύλης, αγνοώντας πολλές φορές ότι η αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση μπορεί να έχει πολλά οφέλη στην ολόπλευρη ανάπτυξη του μαθητή (Μιχαηλίδου & Πετρά, 2016). Αναλυτικότερα, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα χαρακτηρίζεται εξετασιοκεντρικό, επειδή επικεντρώνεται στις γνωστικές λειτουργίες και όχι στην ανάπτυξη άλλων δεξιοτήτων ή σε εναλλακτικούς τρόπους μετάδοσης της γνώσης μέσω των καλλιτεχνικών μαθημάτων. Αναμφίβολα, η ορθή αξιοποίηση των τεχνών προσφέρει στοιχεία που μπορούν να λειτουργήσουν με τέτοιο τρόπο, ώστε οι μαθητές να αναπτύξουν την ενεργοποίηση των αισθήσεών τους και την καλλιέργεια της φαντασίας σε συνδυασμό με τη δημιουργική σκέψη κατανοώντας δυσνόητες έννοιες, αλλά και εισάγοντάς τους τις αξίες που μεταδίδονται από αυτές. Παρόλο που, τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών εντάσσουν την αξιοποίηση της τέχνης στη διδασκαλία, πολλές φορές θεωρείται από τους εκπαιδευτικούς πάρεργο. Σύμφωνα με τον Robinson (1999, όπ. αναφ. στο Μιχαηλίδου & Πετρά, 2016) οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες που προτείνονται στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών πολλές φορές δεν πραγματοποιούνται υπό την πίεση ολοκλήρωσης της ύλης, αν και η προσφορά τους θεωρείται αδιαμφισβήτητης αξίας για τη διαδικασία της μάθησης. Η έκθεση του Gulbenkian «Οι Τέχνες στα σχολεία» (όπ. αναφ. στο Μιχαηλίδου & Πετρά, 2016) αναφέρεται στην αξία τους στην εκπαίδευση, καθώς η ενασχόληση με αυτές μπορεί να συμβάλλει θετικά στην ενεργοποίηση του δεξιού ημισφαιρίου του εγκεφάλου και στην τάση να ενεργοποιηθούν τα αισθητηριακά, χωρικά και διαισθητηριακά στοιχεία της αντίληψης (Μιχαηλίδου & Πετρά, 2016). Παράλληλα, αναπτύσσεται η αυτοκυριαρχία, ο συντονισμός, η προσοχή στις λεπτομέρειες και η ακρίβεια των κινήσεων των μαθητών συμβάλλοντας στην ανάπτυξη της διαπροσωπικής και διαπολιτισμικής τους κατανόησης (Μιχαηλίδου & Πετρά, 2016).

Σύμφωνα με τις Μιχαηλίδου & Πετρά (2016) η σχέση της εκπαίδευσης με την τέχνη μπορεί να προσεγγιστεί με τρεις διαφορετικές οπτικές. Ειδικότερα, με βάση την πρώτη οπτική, η τέχνη μπορεί να αναγνωρίζεται ως «αυτόνομος κλάδος» και μέσω αυτής να προάγεται η γνώση λειτουργώντας ως χρήσιμο εργαλείο διδασκαλίας με την κατάλληλη εφαρμογή. Επιπλέον, μπορεί να αναπτύσσεται διάλογος μεταξύ εκπαιδευτικού και εκπαιδευόμενου και να προσφέρει αισθητική καλλιέργεια. Στη συνέχεια, με βάση τη δεύτερη οπτική, η τέχνη μπορεί να αξιοποιηθεί ως «εκπαιδευτικό εργαλείο» για να εκπληρώσει «παιδαγωγικούς στόχους και γνωσιακές δεξιότητες». Σε αυτή την περίπτωση η τέχνη χρησιμοποιείται από τους ίδιους μαθητές μέσω της οποίας εκφράζουν τα συναισθήματά τους αναδεικνύοντας τον ηθικοπλαστικό χαρακτήρα της. Παράλληλα, με βάση την τρίτη οπτική, η τέχνη αξιοποιείται «ως θεραπευτικό μέσο», καθώς οι μαθητές μέσω των εικόνων, των χρωμάτων, των ήχων, των κινήσεων εκφράζουν πιο εύκολα τα συναισθήματα και τις σκέψεις τους (Μιχαηλίδου & Πετρά, 2016). Η θεραπευτική ιδιότητα της τέχνης αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια χρησιμοποιείται στην παιδοψυχιατρική, καθώς έχουν αναγνωριστεί και από την ιατρική κοινότητα τα οφέλη της στην ψυχολογία των νέων (Μιχαηλίδου & Πετρά, 2016).

4. Λόγοι αξιοποίησης της τέχνης στην εκπαίδευση για μαθησιακούς σκοπούς

Η αξιοποίηση των έργων τέχνης στη διδακτική πράξη με στόχο την ανάπτυξη της «Μετασχηματίζουσας Μάθησης», έναν όρο που εισήγαγε ο Mezirow (1978) στον τομέα της εκπαίδευσης ενηλίκων, απασχολεί τα τελευταία χρόνια πολλούς ερευνητές, οι οποίοι έχουν επεκτείνει τις ιδέες του (Lawrence, 2008). Συγκεκριμένα, οι περισσότερες μελέτες στοχεύουν στο να παρουσιάσουν πως μέσα από την «αισθητική εμπειρία» προάγεται η κριτική σκέψη και ο κριτικός στοχασμός. Παράλληλα, η χρήση της τέχνης ως εκπαιδευτική πρακτική συμβάλλει «στην ανάπτυξη της δημιουργικότητας, της αυτογνωσίας, της κατανόησης του διαφορετικού, της γνωστικής ανάπτυξης, της συναισθηματικής έκφρασης και της ενσυναίσθησης» (Κόκκος, 2011· Φραγκούλης & Μίχαλου, 2013). Ταυτόχρονα, μέσα από την τέχνη οι μαθητές γίνονται κατασκευαστές και διαμορφωτές της γνώσης και όχι αποδέκτες της μέσα από τον πλουραλισμό των καλλιτεχνικών εμπειριών που αποκομίζουν, καθώς μέσα από συζητήσεις γίνονται φορείς ενός νέου τρόπου διδασκαλίας και μάθησης (Gadsden, 2008).

Είναι γεγονός ότι η γνώση κατασκευάζεται μέσω της αλληλεπίδρασης με αντικείμενα και ανθρώπους, αλλά και μέσω των προηγούμενων εμπειριών, γνώσεων, κινήτρων και ενδιαφερόντων των μαθητών στο πλαίσιο της προσωπικής τους ανάπτυξης (Savva & Trimis, 2005). Ο Kolb (1984, όπ. αναφ. στο Lawrence, 2008) ένας σπουδαίος θεωρητικός της βιωματικής μάθησης υποστήριζε πως «η μάθηση επιτυγχάνεται μέσα από συγκεκριμένους κύκλους εμπειριών και αναστοχαστικής παρατήρησης, οι οποίοι οδηγούν στην ανάπτυξη νέων γνώσεων που μπορούν στη συνέχεια να εφαρμοστούν σε νέες εμπειρίες» (Lawrence, 2008). Αναντίρρητα, οι μαθητές μέσα από τα καλλιτεχνικά μαθήματα κατανοούν με πιο εύληπτο τρόπο τα γνωστικά αντικείμενα και εκτιμούν τη δική τους παράδοση και πολιτιστική κληρονομιά. Ακόμα, η εξοικείωση με την τέχνη σε συνδυασμό με τις ατομικές εμπειρίες

επιηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την αισθητική ανάπτυξη των μαθητών και συμβάλλουν σε μια κονστρουκτιβιστική προσέγγιση της γνώσης (Savva & Trimis, 2005). Συνεπώς, η αξιοποίησή της στην εκπαίδευση είναι αδιαμφισβήτητη, καθώς χάρη σ' αυτήν προσεγγίζεται η γνώση από τους μαθητές στο σύγχρονο σχολείο ανεξαρτήτως καταγωγής, φύλου, εθνικότητας, ηλικίας και επιπέδου.

Από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα η τέχνη βοηθά τον άνθρωπο να εκφράσει συναισθήματα, αξίες, να αναπτύσσει αισθητική, να αναδημιουργεί πολιτισμό, να διατυπώνει κοινωνικά αιτήματα, να παρουσιάζει φιλοσοφικές ιδέες, να προβληματίζεται και να καλλιεργεί την προσωπικότητά του σε όλα τα επίπεδα, όπως γνωστικό, κοινωνικό, συναισθηματικό και ηθικό (Παπαδημητρίου κ.ά., 2014· Μαλαφάντης & Καρέλα, 2012). Επίσης, η τέχνη στην εκπαίδευση διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική αλλαγή, καθώς έχει τη δύναμη να προκαλέσει συναισθηματικές αντιδράσεις που εμπνέουν τους μαθητές να αναλάβουν δράση απέναντι σε προβλήματα που αφορούν για παράδειγμα τον πόλεμο σε άλλα μέρη του πλανήτη, την κακοποίηση των παιδιών ή την υπερθέρμανση του πλανήτη (Lawrence, 2008). Στην πραγματικότητα, μέσα από την καλλιτεχνική εκπαίδευση οι μαθητές μπορούν να αναθεωρήσουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τον κόσμο που τους περιβάλλει, αναπτύσσοντας περιβαλλοντικές ανησυχίες και επαναπροσδιορίζοντας τον τρόπο με τον οποίο θα αντιμετωπίσουν περιβαλλοντικά προβλήματα (Blandy & Hoffman, 1993). Παράλληλα, σύμφωνα με τον Mc Fee (1970, όπ., αναφ. στο Blandy & Hoffman, 1993) στο έργο του «*Preparation for Art*» «η καλλιτεχνική εκπαίδευση συνάδει με την προετοιμασία των πολιτών στη συμμετοχή τους σ' ένα δημοκρατικό κράτος» (Blandy & Hoffman, 1993). Ταυτόχρονα, η καλλιτεχνική εκπαίδευση μπορεί να δημιουργήσει ένα περιβάλλον που επιτρέπει τη δημιουργική έκφραση, την εμπλοκή στην αισθητική διαδικασία και την αυτοεξέλιξη των εφήβων συμβάλλοντας στην πρόληψη και τη μείωση της σχολικής βίας (Kim, 2015). Ειδικότερα, η καλλιτεχνική εκπαίδευση επιτρέπει στο άτομο να κατανοήσει τι είναι σωστό, όμορφο, πολύτιμο και ουσιαστικό για να αποκτήσει ένα αληθινό και ηθικό χαρακτήρα (Kim, 2015). Σε όλα τα παραπάνω προστίθεται ότι η χρήση των μορφών τέχνης μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία πως μπορεί να βοηθήσει στην ομαλή ένταξη και αποδοχή των μεταναστών στη σχολική τάξη, καθώς τους δίνεται η ευκαιρία να συμμετέχουν σε κοινές δράσεις και να ενταχθούν «στην ομάδα της τάξης» (Βαντάλη & Ντέλης - Σμυρίλιος, 2007).

Ο ρόλος της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης είναι αδιαμφισβήτητης αξίας στην ψηφιακή εποχή. Η εισαγωγή και ενσωμάτωση των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνιών (ΤΠΕ) έφερε την επικοινωνία σε μια άλλη μια άλλη διάσταση, ενώ στην εκπαίδευση έδωσε νέες δυνατότητες, καθώς αξιοποιούνται πολλοί τρόποι επικοινωνίας στον ψηφιακό κόσμο, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται οι ακουστικοί, οι γλωσσικοί, οι οπτικοί, οι χειρονομακοί και οι χωρικοί (Flood & Bamford, 2007· Μορτάκη, 2020). Χωρίς αμφιβολία, οι τέχνες χρησιμοποιούν όλες αυτούς τους τρόπους εναλλάξ και ταυτόχρονα, γι' αυτό και κρίνεται απαραίτητη η καλλιτεχνική εκπαίδευση για την ανάπτυξη του «αισθητικού γραμματισμού» των μαθητών. Στην πραγματικότητα, αυτό που γίνεται αντιληπτό είναι ότι τα πολυδιάστατα συστήματα επικοινωνίας από τα οποία κατακλύζεται η εποχή μας απαιτούν γνώσεις αναγνώρισης των

οπτικών συμβόλων, αλλά και ερμηνεία με κριτικό στοχασμό της εικονογραφίας (Flood & Bamford, 2007). Παράλληλα, είναι φανερό πως αν συνδυαστούν τα νέα μέσα της τεχνολογίας με την καλλιτεχνική εκπαίδευση με δημιουργικό τρόπο θα ενισχυθεί η βιωματική μάθηση και θα ενδυναμωθεί η κριτική στάση των μαθητών *«απελευθερώνοντας παραγωγικές και συνεργατικές δυνάμεις μεταξύ εκπαιδευτικών και εκπαιδευομένων»* (Γρόσδος κ.ά., 2008· Μορτάκη, 2020). Επομένως, η επαφή των μαθητών με τα νέα τεχνολογικά μέσα στο πλαίσιο διδασκαλίας της τέχνης μπορεί να γίνει εποικοδομητική, αφού μπορεί να κινηθεί *«ως βασικός άξονας στην προσέγγιση της μάθησης και να αναγάγει τη μετάδοση γνώσεων σε μια διαδικασία επικοινωνιακή, αλληλεπιδραστική, βιωματική, κοινωνική και εξελικτική»* (Γρόσδος κ.ά., 2008).

Το εκπαιδευτικό περιβάλλον διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στην ανάπτυξη ενός παιδιού με ή χωρίς ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, διότι πρέπει να βαθμονομηθεί με βάση τις απαιτήσεις της εκφραστικής του ικανότητας και της αφομοίωσης των γνώσεών του, ανάλογα με την ηλικία, το πνευματικό υπόβαθρο, την εσωτερική ανάπτυξη και το επίπεδο εκπαίδευσης (Petruta, 2015). Σύμφωνα με μελέτες και έρευνες, που έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια, οι τέχνες μπορούν να συμβάλλουν αποτελεσματικά στην ακαδημαϊκή πορεία, σε κοινωνικούς και συναισθηματικούς τομείς, όσον αφορά τα παιδιά που αντιμετωπίζουν ειδικά προβλήματα υγείας, αλλά και μαθησιακές δυσκολίες (MacLean, 2008· Petruta, 2015). Η ένταξη των τεχνών στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών μπορεί να δώσει το έναυσμα στα παιδιά που αντιμετωπίζουν μαθησιακές δυσκολίες να παρακολουθήσουν με μεγαλύτερο ενδιαφέρον το μάθημα, καθώς δυσκολεύονται να το κατανοήσουν, όταν η διδασκαλία γίνεται με την παραδοσιακή μέθοδο της διάλεξης από τον διδάσκοντα (Τζουριάδου, 2011· Φραγκούλης & Μίχαλου, 2013). Συγκεκριμένα, οι τέχνες βοηθούν τα παιδιά να εφευρίσκουν και να καλλιεργούν ξεχωριστούς τρόπους έκφρασης, να ασκούν τις δικές τους γνωστικές ικανότητες και να αισθάνονται μέρος του συνόλου της σχολικής τάξης (MacLean, 2008). Επίσης, οι τέχνες μπορούν να συμβάλλουν, ώστε τα παιδιά να έχουν περισσότερα κίνητρα συμμετοχής στο μάθημα, να καλλιεργήσουν τεχνικές εύκολης απομνημόνευσης, να αισθανθούν ενθουσιασμό και να κατανοήσουν πιο εύκολα τη γνώση που τους προσφέρεται, αλλά και να μπορέσουν να κοινωνικοποιηθούν μέσα από την ενεργό εμπλοκή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία (Malchiodi, 2009). Στη συνέχεια, σύμφωνα με τη Petruta, (2015) τα παιδιά που έχουν διαφορετικού βαθμού αναπηρίες και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες μπορούν και αυτά να βελτιώσουν την κατάστασή τους μέσω των καλλιτεχνικών μαθημάτων με τη χρήση νέων στρατηγικών για τη μεταφορά της μάθησης, όσον αφορά τη μελέτη της μνήμης, των εννοιολογικών διαδικασιών και των ατομικών διαφορών (Petruta, 2015). Στην ουσία, η «οικοδόμηση της γνώσης» επιτυγχάνεται με πολυαισθητηριακό τρόπο μέσα από ένα τραγούδι, μια εικόνα, ένα σχέδιο, μια φωτογραφία ή μέσω μιας δράσης (Ματσαγγούρας, 2004). Ταυτόχρονα, μέσα από την καλλιτεχνική εκπαίδευση επιτυγχάνεται η ανάπτυξη και η εναρμόνιση όλων των προσωπικών ικανοτήτων των παιδιών με ειδικές ανάγκες συμβάλλοντας κατ' αυτό τον τρόπο στην κοινωνική τους ένταξη (Petruta, 2015). Εν ολίγοις, μέσα από τις τέχνες παρέχονται ευκαιρίες ποικίλων τρόπων έκφρασης και διαφορετικών οπτικών στην επίλυση προβλημάτων για όλους τους μαθητές που επιθυμούν να νιώσουν πως εκτιμάται η αξία

τους μέσα από τη δική τους προσωπική έκφραση και την ενεργό συμμετοχή τους στη μαθησιακή διαδικασία (MacLean, 2008).

5. Μεθοδολογία έρευνας

5.1 Σκοπός έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνηθούν οι απόψεις των φιλολόγων ως προς την αποτελεσματικότητα αξιοποίησης της τέχνης στο πλαίσιο άσκησης του έργου τους.

5.2 Στόχοι έρευνας

- Να διερευνηθεί αν οι φιλόλογοι που συμμετείχαν στην έρευνα είχαν παρακολουθήσει κάποια επιμορφωτική δράση που σχετίζεται με την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση και αν θα παρακολουθούσαν κάποια στο μέλλον με ποιο τρόπο θα ήθελαν να γίνει (εξ αποστάσεως, δια ζώσης ή μεικτή).
- Να ερευνηθεί σε ποιον βαθμό θεωρούν την αξιοποίηση της τέχνης απαραίτητη στην εκπαιδευτική διαδικασία.
- Να αναζητηθούν οι μορφές τέχνης και τα μέσα τέχνης που έχουν αξιοποιηθεί ως διδακτικό μέσο.
- Να διερευνηθεί αν επιτυγχάνονται οι μαθησιακοί στόχοι μέσα από την αξιοποίηση της τέχνης και ποιες δεξιότητες αναπτύσσουν οι μαθητές.
- Να παρουσιαστούν οι παράγοντες που αποτρέπουν την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία.

5.3 Ερευνητικά ερωτήματα

Στο πλαίσιο της έρευνας επιχειρήθηκε να απαντηθούν τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

1. Ποιες μορφές τέχνης αξιοποιούν οι φιλόλογοι στην εκπαιδευτική διαδικασία;
2. Ποιες δεξιότητες αναπτύσσουν οι μαθητές με την ενσωμάτωση των έργων τέχνης στη διδασκαλία;
3. Ποιες δυσκολίες αντιμετωπίζουν οι εκπαιδευτικοί και ποιοι παράγοντες τους αποτρέπουν να αξιοποιήσουν τις τέχνες στη διδακτική πράξη;

5.4 Περιορισμοί έρευνας

Η παρούσα ερευνητική μελέτη μελετά τις απόψεις των φιλολόγων σε βολικό δείγμα μιας και το ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο μοιράστηκε με ψηφιακά μέσα με αποτέλεσμα η μελέτη να μην επικεντρώνεται σ' ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του πληθυσμού. Ωστόσο, ο αριθμός του

δείγματος (190) είναι αρκετά ικανοποιητικός για εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα για την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση.

5.5 Εργαλείο διεξαγωγής έρευνας

Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε δομημένο ερωτηματολόγιο ως εργαλείο συλλογής δεδομένων, για την ψηφιακή ανάπτυξη του οποίου αξιοποιήθηκε η σχετική εφαρμογή από τις φόρμες της «Google». Σύμφωνα με τον δείκτη αξιοπιστίας Cronbach's Alpha, αποδείχθηκε ότι το ερωτηματολόγιο έχει ικανοποιητική εσωτερική συνοχή για τις 12 ερωτήσεις κλίμακας, οπότε μπορεί να πραγματοποιηθεί στατιστική ανάλυση των δεδομένων.

Πίνακας 1. Ανάλυση αξιοπιστίας ερωτηματολογίου

Cronbach's Alpha	N of Items
0,708	12

5.6 Ανάπτυξη ηλεκτρονικού ερωτηματολογίου - δομή

Το ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο συντάχθηκε από την ερευνήτρια λαμβάνοντας αναφορές από τη βιβλιογραφία και παρόμοιες έρευνες που έχουν διεξαχθεί στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες. Συγκεκριμένα, στη διαδικασία καθορισμού του τύπου των ερωτήσεων αξιοποιήθηκαν ιδέες από την έρευνα των Miller & Bogatona (2018) και από την ερευνητική εργασία των Φραγκούλη & Μίχαλου (2013) μιας και ήταν παρόμοιας θεματικής και αποσκοπούσαν στη διατύπωση των απόψεων των εκπαιδευτικών από την ενσωμάτωση των τεχνών στην εκπαίδευση. Σε κάθε ερωτηματολόγιο υπήρχε ένα εισαγωγικό σημείωμα που παρουσίαζε τον σκοπό της έρευνας και διαβεβαίωνε τους συμμετέχοντες για την εξασφάλιση εχεμύθειας και την ανωνυμία της έρευνας, διασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο την ειλικρίνεια των ερωτηθέντων και τη συλλογή αξιόπιστων απαντήσεων που θα ανταποκρίνονταν σε πραγματικά δεδομένα (Φραγκούλης, 2003).

Τα ερωτήματα που συμπεριλήφθηκαν στο δομημένο ερωτηματολόγιο διατυπώθηκαν με κύριο γνώμονα την εξαγωγή δεδομένων που απαντούσαν στα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας έρευνας. Το ερωτηματολόγιο αποτελούνταν από δύο βασικά μέρη. Στο πρώτος μέρος περιλαμβάνονταν ερωτήσεις σχετικές με τα δημογραφικά στοιχεία των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στην έρευνα (φύλο, ηλικία, σπουδές, έτη εκπαιδευτικής προϋπηρεσίας, περιοχή όπου διδάσκουν, σχολική μονάδα υπηρεσίας, τύπος της σχολικής μονάδας, σχέση εργασίας) ενώ το δεύτερο μέρος περιλάμβανε τις απόψεις των εκπαιδευτικών και τις στάσεις τους όσον αφορά την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία. Ειδικότερα, στο δεύτερο μέρος υπήρχαν ερωτήσεις που σχετίζονταν με την κατάρτιση και την επαφή που έχουν οι ίδιοι με την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση, τις μορφές και τα μέσα τέχνης που

χρησιμοποιούν στη διδακτική πράξη, τον βαθμό που επιτυγχάνονται οι μαθησιακοί στόχοι και τις δεξιότητες που αναπτύσσουν οι μαθητές, αλλά και τους παράγοντες που δυσχεραίνουν την αξιοποίησή της.

5.7 Δείγμα έρευνας

Ο πληθυσμός της έρευνας αποτελείται από 190 φιλόλογους εκπαιδευτικούς. Όλοι οι εκπαιδευτικοί εργάζονται σε κάποια δημόσια ή ιδιωτική σχολική μονάδα. Το ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο στάλθηκε μέσω των ψηφιακών μέσων το Δεκέμβριο του 2023. Ζητήθηκε από τους εκπαιδευτικούς να το συμπληρώσουν, προκειμένου να συνεισφέρουν στην ολοκλήρωση της έρευνας. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν από το βολικό δείγμα, μιας και το συμπλήρωσαν εκπαιδευτικοί από διάφορα μέρη της Ελλάδας, αξιοποιήθηκαν για την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση.

5.8 Στατιστική Επεξεργασία

Για την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας χρησιμοποιήθηκε το πακέτο στατιστικής επεξεργασίας SPSS v. 28. Έγιναν αναλύσεις προκειμένου να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα από το δείγμα που συλλέχθηκε. Συγκεκριμένα, έγινε περιγραφική ανάλυση προκειμένου να βρεθούν οι μέσοι όροι, αλλά και οι τυπικές αποκλίσεις. Ακόμα, έγινε επαγωγική ανάλυση για να βρεθούν οι έλεγχοι διαφοράς μέσω των (t-test και ANOVA) και έλεγχοι χ^2 (Chi-square test).

6. Αποτελέσματα

6.1 Προφίλ δείγματος

Στην έρευνα συμμετείχαν 190 φιλόλογοι εκπαιδευτικοί, εκ των οποίων οι 26 ήταν άνδρες (13,7%) και οι 164 γυναίκες (86,3%). Όσον αφορά τις σπουδές, όλοι οι συμμετέχοντες ήταν απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Εξ αυτών, το 70% έχει μεταπτυχιακό (N=133) και το 10% έχει και διδακτορικό (N=19). Παράλληλα, σχετικά με τη σχέση εργασίας το 81,0% των συμμετεχόντων μοιράζεται ισόποσα μεταξύ μόνιμων (40,5%, N=77) και αναπληρωτών (40,5%, N=77) εκπαιδευτικών, ενώ οι υπόλοιποι 36 ήταν ωρομίσθιοι (18,9%).

Από τη διμεταβλητή ανάλυση με έλεγχο του κριτηρίου χ^2 στατιστική σημαντικότητα ($\alpha \leq 0,05$) παρατηρήθηκε ότι το φύλο διαφοροποιεί τον βαθμό στον οποίο θεωρούν οι εκπαιδευτικοί ότι η επιμόρφωση για την αξιοποίηση της τέχνης είναι απαραίτητη στη διδασκαλία ($t=-2,521$, $p<0,01$), με τις γυναίκες να το πιστεύουν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τους άνδρες.

Πίνακας 2. Συμμετέχοντες στην έρευνα

Φύλο	Συχνότητα	Ποσοστό %
Άνδρες	26	13.7
Γυναίκες	164	86.3
Σύνολο	190	100.0

Οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην έρευνα εργάζονται στην εκπαίδευση μέχρι 10 έτη (N=84, 44,2%). Το 36,8% έχει προϋπηρεσία 11-20 έτη (N=70), το 12,6% έχει προϋπηρεσία 21-30 έτη (N=24), ενώ μόλις 12 συμμετέχοντες εργάζονται πάνω από 31 έτη στον κλάδο (6,4%).

Από τη διμεταβλητή ανάλυση με έλεγχο του κριτηρίου χ^2 στατιστική σημαντικότητα ($\alpha \leq 0,05$) παρατηρήθηκε ότι τα έτη της εκπαιδευτικής προϋπηρεσίας σχετίζονται με την παρακολούθηση επιμορφωτικών δράσεων όσον αφορά την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση μεταξύ των επιμέρους ηλικιακών ομάδων ($\chi(3) = 8,398, p < 0,05$).

Πίνακας 3. Έτη εκπαιδευτικής υπηρεσίας

Έτη προϋπηρεσίας	Συχνότητα	Ποσοστό %
1-10	84	44.2
11-20	70	36.8
21-30	24	12.6
31 και άνω	12	6.4
Σύνολο	190	100.0

Η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν ηλικίας 36-45 ετών (N=91, 47,9%), ενώ ακολουθούσαν σε ποσοστό 23,2% (N=44) η ηλικία των 46-55 ετών. Στη συνέχεια η ηλικιακή ομάδα των 25-35 σε ποσοστό 18,9% (N=36) και των 56 και άνω σε ποσοστό 10% (N=19).

Από τη διμεταβλητή ανάλυση με έλεγχο του κριτηρίου χ^2 στατιστική σημαντικότητα ($\alpha \leq 0,05$) παρατηρήθηκε ότι η ηλικία αποτελεί παράγοντα που διαφοροποιεί τον βαθμό στον οποίο

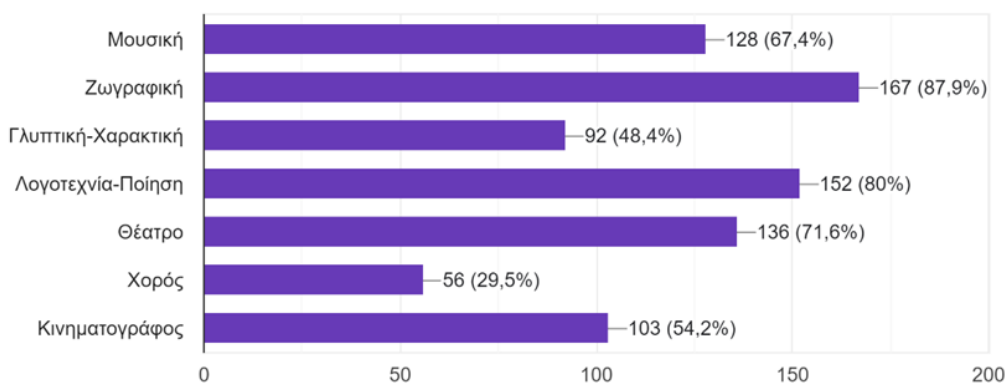
θεωρούν οι εκπαιδευτικοί ότι αντιμετωπίζουν δυσκολίες κατά την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία λόγω ελλειπών γνώσεων των εκπαιδευτικών ($t=4,587$, $p<0,01$) και λόγω της ανάγκης σύνδεσης με το αναλυτικό πρόγραμμα και τα γνωστικά αντικείμενα ($t=3,330$, $p<0,05$). Συνεχίζοντας με τον παράγοντα της ηλικίας, φαίνεται ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ως προς την παρακολούθηση επιμορφωτικών δράσεων όσον αφορά την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση μεταξύ των επιμέρους ηλικιακών ομάδων ($\chi(3) = 17,701$, $p<0,01$).

Πίνακας 4. Κατανομή του δείγματος με βάση την ηλικία

Ηλικία	Συχνότητα	Ποσοστό %
25-35	36	18.9
36-45	91	47.9
46-55	44	23.2
56 και άνω	19	10.0
Σύνολο	190	100.0

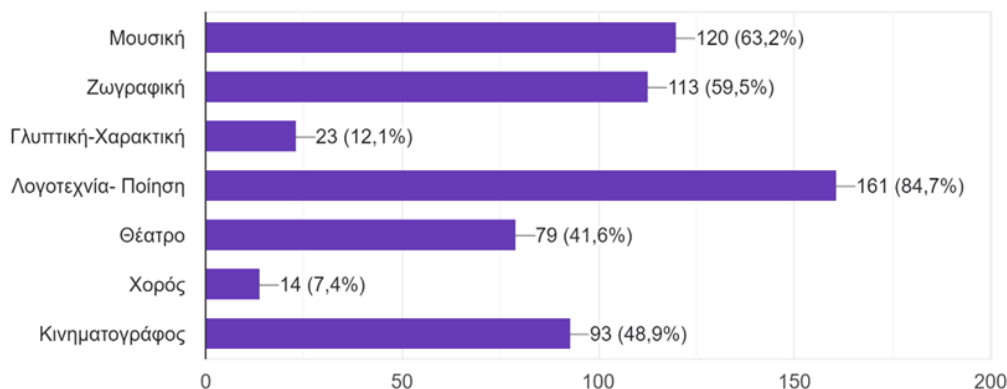
6.2 Γνώση μορφών τέχνης και αξιοποίηση

Οι εκπαιδευτικοί, όταν ρωτήθηκαν πως αντιλαμβάνονται τον όρο «έργα τέχνης», απάντησαν ότι στο άκουσμά του περισσότερο σκέφτονται τη ζωγραφική ($N=167$, 87,9%), τη λογοτεχνία/ποίηση ($N=152$, 80,0%), το θέατρο ($N=136$, 71,6%) και τη μουσική ($N=128$, 67,4%), ενώ λιγότερο συχνά τους έρχεται στο μυαλό ο κινηματογράφος ($N=103$, 54,2 %), η γλυπτική/χαρακτική ($N=92$, 48,4%) και ο χορός ($N=56$, 29,5%).

Διάγραμμα 1: Ανάλυση συχνοτήτων: Ποιες μορφές τέχνης σκέφτεστε στο άκουσμα του όρου «έργα τέχνης»

Από τις παραπάνω μορφές τέχνης, οι ερωτηθέντες απάντησαν ότι σε μεγαλύτερο βαθμό έχουν αξιοποιήσει στην εκπαιδευτική διαδικασία τη λογοτεχνία/ποίηση (N=161, 84,7%), τη μουσική (N=120, 63,2%) και τη ζωγραφική (N=113, 59,5%). Ακόμα, διαπιστώθηκε ότι λιγότερο συχνά αξιοποιείται ο κινηματογράφος (N=93, 48,9%) και το θέατρο (N=79, 41,6%), ενώ ακόμα λιγότερο η γλυπτική/χαρακτική (N=23, 12,1%) και ο χορός (N=14, 7,4%).

Διάγραμμα 1: Ανάλυση συχνοτήτων: Ποιες από αυτές τις μορφές τέχνης έχετε, ήδη, αξιοποιήσει στην εκπαιδευτική διαδικασία

6.3 Επίδραση της τέχνης στη μαθησιακή διαδικασία

Λαμβάνοντας υπόψη την εμπειρία των φιλολόγων, οι ερωτηθέντες κλήθηκαν να αξιολογήσουν κατά πόσον η αξιοποίηση της τέχνης μπορεί να είναι ευεργετική για τη διδακτική πράξη. Κατά τη γνώμη τους, φαίνεται ότι την αξιολογούν ως πάρα πολύ σημαντική τόσο για τη βελτίωση της διδασκαλίας (Μ.Ο.=4,38, Τ.Α.=0,558), όσο και για την επίτευξη των μαθησιακών στόχων (Μ.Ο.=4,22, Τ.Α.=0,592) και την ενίσχυση της συμμετοχής των μαθητών στη διδασκαλία. (Μ.Ο.=4,11, Τ.Α.=0,643).

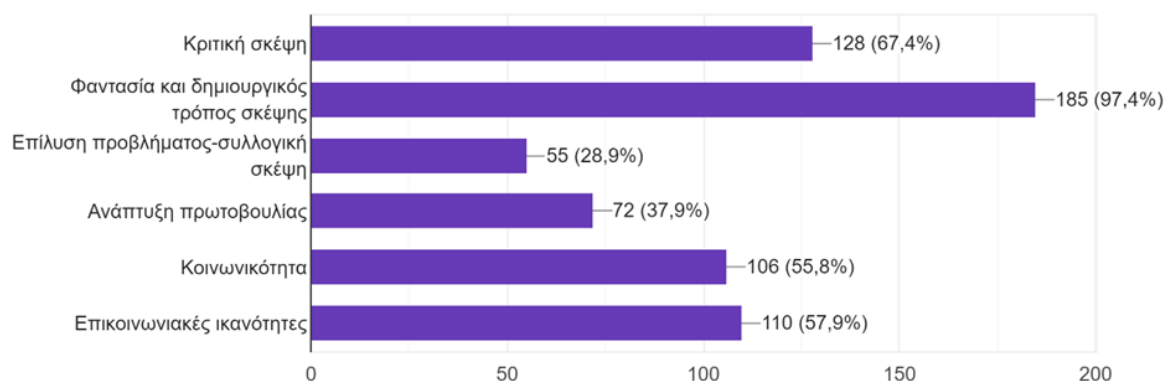
Πίνακας 5. Μέσοι όροι & τυπικές αποκλίσεις: Επίδραση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία

	Min	Max	M.O.	T.A.
Σε ποιο βαθμό επιτυγχάνονται οι μαθησιακοί στόχοι μέσα από την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία;	2,00	5,00	4,22	0,592
Σε ποιο βαθμό θεωρείτε ότι μέσα από την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία βελτιώνεται η διδασκαλία;	3,00	5,00	4,38	0,558

Σε ποιο βαθμό θεωρείτε ότι μέσα από την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία συμμετέχουν οι μαθητές;	2,00	5,00	4,11	0,642
--	------	------	------	-------

Με δεδομένο ότι η χρήση της τέχνης μπορεί να έχει σημαντική επίδραση στη διδακτική διαδικασία, οι φιλόλογοι ερωτήθηκαν για της δεξιότητες που θεωρούν πως αναπτύσσουν οι μαθητές. Από της επιλογές που δόθηκαν ξεχώρισαν η ανάπτυξη φαντασίας και δημιουργικού τρόπου σκέψης (N=185, 97,4%) και η καλλιέργεια κριτικής σκέψης (N=128, 67,4%). Σε αρκετές περιπτώσεις οι ερωτηθέντες θεωρούν ότι ενισχύονται οι επικοινωνιακές δεξιότητες (N=110, 57,9%), η κοινωνικότητα (N=106, 55,8%), η ανάπτυξη πρωτοβουλίας (N=72, 37,9%) και η επίλυση προβλημάτων – συλλογική σκέψη (N=55, 28,9%).

Από τη διμεταβλητή ανάλυση με έλεγχο του κριτηρίου χ^2 στατιστική σημαντικότητα ($\alpha \leq 0,05$) παρατηρήθηκε ότι οι φιλόλογοι που έχουν συμμετάσχει σε επιμόρφωση για την αξιοποίηση της τέχνης στη διδακτική πράξη πιστεύουν σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό ότι με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνονται οι μαθησιακοί στόχοι ($t=2,556$, $p<0,01$), ότι βελτιώνεται η διδασκαλία ($t=2,892$, $p<0,01$) και ότι ενισχύεται η συμμετοχή των μαθητών ($t=1,677$, $p<0,05$).

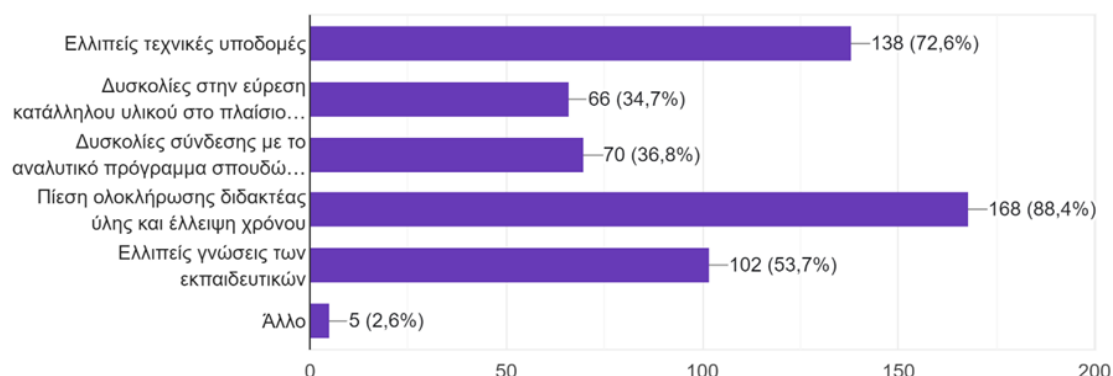
Διάγραμμα 2: Ανάλυση συχνότητας: Ποιες δεξιότητες θεωρείτε ότι αναπτύσσουν οι μαθητές με την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία

6.4 Παράγοντες που αποτρέπουν την αξιοποίηση της τέχνης στη διδασκαλία

Στο σύγχρονο σχολείο ενδέχεται να υπάρχουν παράγοντες που αποτρέπουν την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία. Σύμφωνα με την άποψη των συμμετεχόντων εκπαιδευτικών, σημαντικότεροι παράγοντες αποτελούν η πίεση ολοκλήρωσης της διδακτέας ύλης και η έλλειψη χρόνου (N=168, 88,4%), οι ελλιπείς τεχνικές υποδομές (N=138, 72,6%) και η έλλειψη γνώσεων εκ μέρους των εκπαιδευτικών (N=102, 53,7%). Λιγότερο σημαντικοί παράγοντες θεωρούνται η δυσκολία σύνδεσης με το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών (N=70,

36,6%) και η δυσκολία εύρεσης κατάλληλου υλικού για το συγκεκριμένο μάθημα/αντικείμενο (N=66, 34,7%).

Διάγραμμα 3: Ανάλυση συχνότητας: Ποιοι παράγοντες θεωρείτε ότι αποτρέπουν την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία

6.5 Σημασία επιμόρφωσης

Όταν οι εκπαιδευτικοί ρωτήθηκαν κατά πόσο θεωρούν σημαντική την επιμόρφωση όσον αφορά την αξιοποίηση της τέχνης στην ίδια τη διδασκαλία η μεγάλη πλειοψηφία, το 92,7% (N=176), απάντησε ότι τη θεωρεί πολύ ή πάρα πολύ σημαντική, ενώ μόλις 14 συμμετέχοντες τη θεωρούν λίγο, ελάχιστα ή καθόλου σημαντική (7,3%). Συνολικά, οι φιλόλογοι αξιολογούν ως πάρα πολύ σημαντική για τη διδασκαλία την επιμόρφωση για την αξιοποίηση της τέχνης (M.O.= 4,27, T.A.=0,689). Αναφορικά με την μέθοδο υλοποίησης μίας τέτοιας επιμόρφωσης, οι εκπαιδευτικοί απάντησαν πως τους ταιριάζει περισσότερο η εξ' αποστάσεως (N=76, 40,0%) και η μεικτή (N=70, 36,8%) επιμόρφωση, ενώ λιγότερο (N=44, 23,2%) προτιμούν τη δια ζώσης εκπαίδευση. Ωστόσο, όταν ρωτήθηκαν αν έχουν παρακολουθήσει κάποια επιμορφωτική δράση όσον αφορά την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση από το σύνολο των 190 υποκειμένων μόνο οι 27 απάντησαν ότι έχουν παρακολουθήσει κάποια ανάλογη δράση (14,2%), ενώ οι 163 δεν είχαν παρακολουθήσει (85, 8%).

Από τη διμεταβλητή ανάλυση με έλεγχο του κριτηρίου χ^2 στατιστική σημαντικότητα ($\alpha \leq 0,05$) παρατηρήθηκε ότι η πρότερη παρακολούθηση κάποιας επιμορφωτικής δράσης για την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση έχει επίδραση στις υπό εξέταση μεταβλητές. Τα αποτελέσματα αποδεικνύουν διαφοροποιείται ο βαθμός στον οποίο θεωρούν οι εκπαιδευτικοί την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία ότι είναι σημαντική ($t=2,990$, $p < 0,01$), με όσους έχουν παρακολουθήσει κάποια σχετική επιμορφωτική δράση να το πιστεύουν σημαντικά περισσότερο. Ακόμα η σχέση εργασίας (μόνιμος, αναπληρωτής, ωρομίσθιος) συσχετίζεται στατιστικά σημαντικά με την παρακολούθηση επιμορφωτικών δράσεων όσον αφορά την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση ($\chi^2 = 18,122$, $p < 0,01$).

Πίνακας 6. Παρακολούθηση ή μη επιμορφωτικής δράσης

Επιμορφωτική δράση	Συχνότητα	Ποσοστό %
Παρακολούθηση	27	14.2
Έλλειψη παρακολούθησης	163	85.8
Σύνολο	190	100.0

7. Συμπεράσματα

Από τη έρευνα διαπιστώθηκε ότι η συντριπτική πλειοψηφία των φιλολόγων (98,4%) φαίνεται να ασπάζεται την άποψη ότι η αξιοποίηση της τέχνης είναι πολύ σημαντική στην εκπαιδευτική διαδικασία. Ειδικότερα, το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων (81,6%) θεωρεί ότι μέσα από την αξιοποίηση της τέχνης προκαλείται ένας συνδυασμός ευεργετικών συνεπειών για τους μαθητές μιας και βελτιώνεται η διδασκαλία, επιτυγχάνονται οι μαθησιακοί στόχοι και ενισχύεται η συμμετοχή των μαθητών στη μάθηση. Από τις επιλογές που ξεχώρισαν ήταν η φαντασία και ο δημιουργικός τρόπος σκέψης (97,4%) αλλά και η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης (67,4%). Ωστόσο, όταν τα υποκείμενα ρωτήθηκαν για τους παράγοντες που αποτρέπουν την αξιοποίηση της τέχνης στη διδακτική πράξη η συντριπτική πλειοψηφία αναφέρθηκε στην πίεση ολοκλήρωσης της διδακτέας ύλης και την έλλειψη χρόνου (N=168, 88,4%), στις ελλειπείς τεχνικές υποδομές (N=138, 72,6%) και στην έλλειψη γνώσεων εκ μέρους των εκπαιδευτικών (N=102, 53,7%).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της επαγωγικής ανάλυσης με στόχο να διαπιστωθεί αν τα δημογραφικά χαρακτηριστικά διαφοροποιούν τις αποκρίσεις των εκπαιδευτικών όσον αφορά την αξιοποίηση της τέχνης στη διδακτική πράξη διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν διαφορές στην ηλικία. Η ηλικία των εκπαιδευτικών αποτελεί μια σημαντική παράμετρο που φαίνεται να επηρεάζει την αντιμετώπιση των δυσκολιών στην ενσωμάτωση πρακτικών που σχετίζονται με τις τέχνες στη διδακτική πράξη. Εστιάζοντας στα αποτελέσματα της έρευνας διαπιστώνεται ότι οι εκπαιδευτικοί που ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα των 56 ετών και άνω νιώθουν πως αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην εφαρμογή πρακτικών που θα αξιοποιήσουν την τέχνη. Βέβαια, οι μεγαλύτεροι σε ηλικία δεν εξέφρασαν στον ίδιο βαθμό την επιθυμία να συμμετέχουν σε κάποια επιμορφωτική δράση που σχετίζεται με την τέχνη συγκριτικά με τους εκπαιδευτικούς που είχαν μικρότερη ηλικία. Αν και αυτό που παρατηρείται είναι ότι οι εκπαιδευτικοί μέσης ηλικίας (46-55) παρακολουθούν επιμορφωτικές δράσεις. Από την άλλη οι νεότεροι σε ηλικία (25-45) που εργάζονται ως αναπληρωτές και δεν έχουν κάποια μόνιμη σχολική μονάδα υπηρεσίας, μιας και κάθε χρόνο αλλάζουν σχολεία, είναι πιθανόν να μην έχουν τη διάθεση και το ανάλογο ζήλο να αναβαθμίσουν τις εκπαιδευτικές τους πρακτικές με την ενσωμάτωση των τεχνών, παρόλο που αναγνωρίζουν τα οφέλη που προσφέρουν στη μάθηση. Συμπερασματικά,

το αν κάποιος φιλόλογος έχει παρακολουθήσει κάποια επιμόρφωση σχετίζεται με την ηλικία, τα έτη προϋπηρεσίας και τη σχέση εργασίας.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αναστασιάδης, Π. (2011). Μείζον Πρόγραμμα Επιμόρφωσης Εκπαιδευτικών στις 8 Π. Σ., 3 Π.Σ. Εξ., 2Π.Σ. Εισ. Βασικό Επιμορφωτικό Υλικό: «*Η αξιοποίηση των τεχνών στην εκπαίδευση*», τόμ. Γ, ΥΠΕΠΘ.
- Βαντάλη, Β. & Ντέλης-Σμυρίλιος, Ι. (2007). «*Η τέχνη ως μέσο ισορρόπησης των ανισοτήτων της τάξης*». Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 4^ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα: «Σχολείο Ίσο για Παιδιά Άνισα». Αθήνα 4-6 Μαΐου 2007.
- Βλάχος, Δ. (2008). *Εκπαίδευση και ποιότητα στο ελληνικό σχολείο*. Το παιδαγωγικό Ινστιτούτο και οι σύγχρονες απαιτήσεις από την εκπαίδευση. Εισηγήσεις διημερίδων. Αθήνα, 20-21 Μαρτίου 2008, Ίδρυμα Ευγενίδου. Θεσσαλονίκη 17-18 Απριλίου 2008, Πολυτεχνική σχολή Α.Π.Θ. Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. ΙΙ, Γ' Κ.Π.Σ. 7-22. <http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/333/91.pdf>
- Blandy, D. & Hoffman, E. (1993). Toward an Art Education of Place. *Studies in Art Education*, 35 (1), 22-33.
- Γρόσδος, Σ., Μακαρατζής, Γ. & Ανδρεάδου, Χ. (2008). *Τέχνη και δημιουργικότητα στο σχολείο: Η αξιοποίηση των ΤΠΕ στη διδακτική της Τέχνης*. Στο Β. Κολτσάκης Γ. Σαλονικίδης & Μ. Δοδοντσής (Επιμ.), Ψηφιακές και Διαδικτυακές εφαρμογές στην εκπαίδευση (σ. 508-519). Πρακτικά Συνεδρίου. Βέροια-Νάουσα: ΥπΔΒΜΘ-Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ημαθίας.
- Chung, S. K., & Li, D. (2021). Issues-Based STEAM education: A case study in a Hong Kong secondary school. *International Journal of Education & the Arts*, 22 (3), 23-54.
- Flood, A. & Bamford, A. (2007). Manipulation, simulation, stimulation: the role of art education in the digital age. *International Journal of Education through Art*, 3 (2), 91-102.
- Zimmerman, E. (2010). Creativity and Art Education: A personal Journey in Four Acts. *Art Education*, 63 (5), 84-92.
- Gadsden, V., L. (2008). The arts and education Knowledge, *Generation Pedagogy, and Discourse of Learning*, 32 (1), 29-61.
- Greer, W., D. (1984). Discipline-Based Art Education: Approaching Art as a Subject of Study. *Studies in Art Education*, 25 (4), 212-218.
- Κάρτσακα, Ε. & Συργιάννη, Μ. (2018). *Η αξιοποίηση της τέχνης και της αισθητικής εμπειρίας ως μέσο κριτικού μετασχηματισμού των αντιλήψεων για το «άλλο» και το «διαφορετικό» στην εκπαιδευτική διαδικασία και πράξη*. Ζητήματα Διδακτικής Θρησκευτικών. Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Θεολόγων: Η πρωινή

προσευχή στο σχολείο. Θεσσαλονίκη, Απρίλιος 2020, τόμ. 2, 211- 227.
<https://ejournals.lib.auth.gr/religionteaching/article/view/6836>

- Kim, H. (2015). Community and art: creative education fostering resilience through art. *Asia Pacific Education Review*. (16), 193-201.
- Κόκκος, Α. & Συνεργάτες (2011). *Εκπαίδευση μέσα από τις Τέχνες*. Μεταίχμιο: Αθήνα.
- Lawrence, R. L. (2008). Powerful Feelings: Exploring the Affective Domain of Informal and Arts - Based in Learning. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 120, 65-67.
- Mac Lean, J. (2008). The art of inclusion. *Canadian Review of Art Education*, (35), 75-98.
- Μαλαφάντης, Κ. & Καρέλα, Γ. (2012). Για μια ποιοτική Εκπαίδευση: Οι Τέχνες στην Εκπαίδευση και η έννοια της διαφορετικότητας μέσα από την Τέχνη / For a quality education: the Arts in Education and the concept of diversity through Art. Στο: Πρακτικά Συνεδρίου: Η Ποιότητα στην Εκπαίδευση: Τάσεις και Προοπτικές. Αθήνα: ΕΚΠΑ- Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.
- Malchiodi, C. A. (2009). *Εικαστική Θεραπεία-Ένας πρακτικός οδηγός*, (μτφ. Ελένη Αστερίου). Ελληνικά Γράμματα: Αθήνα.
- Martin, A., Mansour, M., Anderson, M., Gibson, R. & Liem, G., A., D. (2013). The Role of Arts Participation in Students' Academic and Nonacademic Outcomes: A Longitudinal Study of School, Home, and Community Factors. *Journal of Educational Psychology*, 105 (3), 709-727.
- Ματσαγγούρας, Η. (2004). *Στρατηγικές διδασκαλίας*. Gutenberg: Αθήνα.
- Miller, J., A. & Bogatova, T. (2018). Arts in Education: The Impact of the Arts Integration Program and Lessons Learned. *Journal for Learning through the Arts*, 14 (1).
- Μέγα, Γ. (2011). *Η αξιοποίηση της αισθητικής εμπειρίας στην εκπαίδευση*. Μείζον Πρόγραμμα Επιμόρφωσης Εκπαιδευτικών, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο: Αθήνα.
- Μιχαηλίδου, Μ.& Πετρά, Ζ. (2016). *Η Τέχνη διδάσκει και διδάσκεται*. Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 2015 (2), 842-847.
- Μορτάκη, Σ. (2020). Μια προσέγγιση της διδασκαλίας της «Ιστορίας της Τέχνης» μέσα από τη χρήση εικονικού περιβάλλοντος: θεωρία και πράξη. *International Journal of Educational Innovation*, 2 (1), 32-41.
- Παπαδάκης, Σ. & Φραγκούλης, Ι. (2013). Η αξιοποίηση έργων τέχνης μέσω ΤΠΕ στην επιμόρφωση των εκπαιδευτικών για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των μαθητών στη εκπαιδευτική πράξη. *7ο Πανελλήνιο Συνέδριο των Εκπαιδευτικών για τις ΤΠΕ - Αξιοποίηση των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας στη Διδακτική Πράξη*. 2, 1-11.
- Παπαδημητρίου, Α., Κωτσιοπούλου, Δ., Μούσιου, Γ. & Πλιάκα, Γ. (2014). Με το μι και με ένα ρο συναντάω το μιρό. Προσωπική και κοινωνική ανάπτυξη των νηπίων με την

αξιοποίηση των Τεχνών. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 13, 370-382.

- Παπαναούμ, Ζ. (2008). Για ένα καλύτερο σχολείο: Ο ρόλος της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών. *Εκπαίδευση και Ποιότητα στο Ελληνικό Σχολείο*. Εισηγήσεις διημερίδων, 54-61.
- Petruta, M. (2015). The Role of Art and Music Therapy Techniques in the Educational System of Children with Special Problems. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 187, 277 - 282.
- Robb, M. (2012). The History of Art Therapy at the National Institutes of Health. *Art Therapy*, 29 (1), 33-37.
- Savva, A. & Trimis, E. (2005). Responses of Young Children to Contemporary Art Exhibits: The Role of Artistic Experiences. *International Journal of Education and the Arts*, 6 (13).
- Sotiropoulou - Zormpala, Trouli, & Linardakis (2015). Arts education offered by Greek Universities to future pre-school and primary school teachers. *Preschool and Primary Education*, 3 (1), 34-52.
- Steele, S., J. (2019). Where are they now? Graduates of an arts integration elementary school reflect on art, school, self and others. *International Journal of Education & the Arts*, 20 (11).
- Τζουριάδου, Μ. (2011). *Μαθησιακές δυσκολίες - Θέματα Ερμηνείας και αντιμετώπισης*, Προμηθεύς: Αθήνα.
- Φραγκούλης, Ι. (2003). *Δια Βίου Εκπαίδευση και Περιβαλλοντική Αγωγή. Διδακτικές Προσεγγίσεις*. Παπαζήσης: Αθήνα.
- Φραγκούλης, Ι. & Μίχαλου, Αμ. (2013). Καταγραφή απόψεων εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε σχέση με την αξιοποίηση της τέχνης στην εκπαίδευση παιδιών με ήπιες μαθησιακές δυσκολίες. Η περίπτωση των εκπαιδευτικών του νομού Αχαΐας. *Επιστημονικό εκπαιδευτικό περιοδικό «εκπ@ιδευτικός κύκλος»*. 1(2), 51-63